

IZABELA PASZKO
Warszawa
ORCID: 0009-0002-4963-850X

Zarys niemieckiego krajobrazu upamiętnienia

Współczesne konteksty i wyzwania

Wstęp

W potocznym rozumieniu niemiecką kulturę pamięci definiuje się przede wszystkim przez pryzmat działań upamiętniających związanych z historyczną odpowiedzialnością za nazistowskie zbrodnie oraz doświadczenia podzielonego kraju po zakończeniu II wojny światowej (Wolff-Powęska, 2011). Wydarzenia, które miały miejsce w Niemczech w ostatnich latach wymagają komentarza dotyczącego dotychczasowego pojmowania kultury pamięci oraz zwrócenia uwagi na czynniki, które decydują o jej specyfice¹. Wspomniane determinanty są najpełniej widoczne na poziomie infrastrukturalnym, tj. z perspektywy sieci czynników związanych m.in. z administracją, ekologią czy lokalnym prawem, które w sposób zapośredniczony decydują o ostatecznym kształcie komponentów kultury pamięci, np. pomników czy narracji muzealnej.

Istotną, aczkolwiek często nieuświadomioną rolę w procesach komemoracyjnych pełnią powiązania z lokalną polityką i administracją oraz ich relacja ze scentralizowaną koncepcją pamięci. One również różnicują sposoby aktualizowania pamięci o przeszłości oraz charakter, jaki przyjmuje ona w szerszym, także ponadnarodowym, wymiarze. Zależności pomiędzy elementami o pod-

* Niniejszy artykuł powstał w ramach projektu „Infrastruktury pamięci. Aktanci procesu globalizacji i ich wpływ na niemiecką i polską kulturę pamięci”, finansowanego przez Polsko-Niemiecką Fundację na rzecz Nauki. Autorka składa wyrazy podziękowania anonimowym recenzentom, których uwagi i sugestie były pomocne w przygotowywaniu finalnej wersji artykułu.

¹ Kulturę pamięci definiuję za Robertem Trabą jako część kultury politycznej, obejmującą „całokształt praktyk odnoszących się do funkcjonowania przeszłości i historii w teraźniejszości” (Traba 2018: 28).

łożu materialnym, jak i niematerialnym oraz ich usieciowienie w kontekście przemian społeczno-kulturowych i kultury pamięci określam pojęciem „infrastruktur pamięci”, za Magdaleną Saryusz-Wolską i Tomaszem Załuskim, którzy nawiązują do propozycji Geoffrey’a Bowkera dotyczącej łączenia studiów nad pamięcią oraz analizą infrastruktur (Bowker 2009:119)². Jak wskazuje badacz, pamięć jest konceptem, w którym dochodzi do połączenia zjawisk z obszaru zainteresowania fenomenologii, ontologii oraz materialności (tamże). Studia infrastrukturalne analizują zjawiska w szerszym kontekście materialności, usieciowionych zależności oraz procesów zachodzących między nimi, czego do tej pory nie czyniły badania muzeologiczne czy pamięciowe, które w dużej mierze skupiają się na symbolicznych czy politycznych emanacjach pamięci. O ile badania aktywności upamiętniających oraz produktów kultury pamięci do tej pory nie wykorzystywały ram teoretycznych z zakresu studiów infrastrukturalnych, o tyle analizy procesów twórczych, związanych z aktywnościami artystycznymi nosiły znamiona holistycznej interpretacji w nurcie infrastrukturalnym (Pinnix i in., 2023; Schabacher 2022; Alexandrova i in., 2024; Hesmondhalgh i in., 2023; Zizewitz 2022). Poszerzenie zakresu zainteresowań badań nad infrastrukturami umożliwiło wyjście poza tradycyjny przedmiot ich badań (tj. sieci drogowe, czy zaplecza technicznego przesyłu informacji) i rozwinęło się w złożone badania zależności zachodzących w obrębie instytucji czy szerszych procesów geopolitycznych (Ari i in., 2020; Van der Vleuten i Kaijser 2006). Opracowanie identyfikuje najważniejsze infrastrukturalne

² Zobacz: Strona internetowa projektu *Infrastructures of memory* <https://infrastructure-sofmemory.com/> [dostęp: 30 sierpnia 2024] oraz artykuł Magdaleny Saryusz-Wolskiej (2023), w którym badaczka opisuje wstępne wyniki badań oraz wskazuje praktyczne wykorzystanie studiów infrastrukturalnych w kontekście badań nad miejscami pamięci. Literatura dotycząca technicznie ujmowanych infrastruktur obejmuje przede wszystkim studia nad rozwojem sieci elektrycznych, wodnych i transportowych, co wynika z samej definicji infrastruktur jako „materialnych sieci, przez które przepływają towary, idee, odpady, energia, ludzie i finanse” (Larkin 2013: 327). Studia wykorzystujące kategorię infrastruktur w badaniach w obrębie dyscyplin humanistycznych (włączając badania nad sieciami komputerowymi) pojawiły się w latach 90. minionego wieku. Wówczas to m.in. Susan L. Star zaproponowała ujęcie infrastruktur jako struktury o dwojakim: relacyjnym i ekologicznym charakterze, oznaczającej różne rzeczy dla różnych grup oraz stanowiącą część równowagi działań, narzędzi i stworzonego środowiska, nierozłączną z nimi (Star 1999: 377). Z kolei Brian Larkin wzbogacił badania nad infrastrukturami o ujęcie ontologiczne, zwracając uwagę na ich rolę „czynników umożliwiających poruszanie innych czynników (*matter that enable the movement of other matter*, Larkin 2013: 329). Na gruncie niemieckim badania infrastrukturalne podejmowane są w nurcie studiów techniki kultury, *Kulturtechnik*, która w dużej mierze dotyczy kultury przyrody i środowiska (Saryusz-Wolska 2023: 188).

konteksty, które charakteryzują współczesną niemiecką kulturę pamięci oraz pośrednio wskazuje pola do pamięciowej eksploracji na gruncie współpracy polsko-niemieckiej.

Celem artykułu jest zdiagnozowanie społeczno-politycznych procesów (elementów infrastruktury pamięci), które przeobrażają współczesną niemiecką kulturę pamięci. Ponadto artykuł stawia sobie za zadanie wyjaśnienie zależności między sformalizowanymi praktykami dotyczącymi kultury pamięci oraz grupami uczestników i wydarzeniami mającymi bezpośredni wpływ na działania pamięciowe, co prowadzi do „glokalizacji” pamięci zbiorowej i w konsekwencji pamięci kulturowej³. Artykuł nie stanowi porównania kultury pamięci w Polsce i Niemczech, ani omówienia polskich i niemieckich badań, które wielokrotnie podejmowały się zdiagnozowania tego zjawiska w różnorodnych kontekstach i wymiarach⁴. Niemniej, pryzmat polskiego krajobrazu pamięciowego i znajomość jego specyfiki mogą być pomocne do zaakcentowania pewnych właściwych dla Niemiec zjawisk (Dziewanowski-Stefańczyk 2021: A30–A31).

Realizacja celu badawczego, jakim jest identyfikacja czynników kształtujących współczesny niemiecki krajobraz upamiętnienia w perspektywie jego „glokalizacji”, jest możliwa dzięki dokonaniu selektywnego wyboru źródeł badawczych. Artykuł skupia się na nieodległych w czasie wydarzeniach, które w większym stopniu stanowiły przedmiot kontekstowych artykułów publicystycznych i debat na łamach tygodników i dzienników opiniotwórczych, takich jak „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, aniżeli ugruntowanych, naukowych pu-

³ Pamięć kulturową można zdefiniować jako zjawisko o charakterze metaforycznym, odnoszącym się do „pewnego zespołu przeświadczeń na temat przeszłych zdarzeń i zjawisk, znajdujących się poza zasięgiem bezpośredniego poznania” (Górecka 2014: 38). Pamięć kulturowa jest zapośredniczona w symbolach i rytuałach, a więc nie odnosi się do przeżytych wydarzeń i faktycznego „pamiętania”, lecz jest osadzona w tekstach kultury.

⁴ Temat badań nad pamięcią i kulturami pamięci w Niemczech i w Polsce był wielokrotnie podejmowany przez badaczy z obu krajów. Naukowe eksploracje prowadzono w szeroki, wielokontekstowy sposób, obejmując m.in. rozważania teoretyczne, niesformalizowane aktywności komemoracyjne, praktyki wystawiennicze, relacje bilateralne i uwarunkowania polityczne. Do kanonu publikacji poświęconych kulturze pamięci (także w ujęciu porównawczym) należą prace m.in. Roberta Traby (2013, 2014), Magdaleny Saryusz-Wolskiej (zob. bibliografię), Kornelii Kończal (2014), Stephana Jaegera (2021), Norberta Freya (2005). Nie sposób wymienić wszystkie inicjatywy dotyczące sąsiedzkiej współpracy czy wypracowania wspólnej płaszczyzny dla działań związanych z upamiętnieniem ofiar II wojny światowej. Z całą pewnością należy jednak wspomnieć wieloletni projekt pt. „Polsko-niemieckie miejsca pamięci” prowadzony przez Centrum Badań Historycznych Polskiej Akademii Nauk w Berlinie, którego efektem jest dziewięciotomowe wydanie dostępne w dwóch wersjach językowych (*Wyobrażenia przeszłości* 2017).

blikacji⁵. Z tego względu artykuł wykorzystuje głównie niemieckie źródła literackie i prasowe, które dla polskiego czytelnika mogą być ciągle niezbrane. Jednocześnie artykuł nosi znamiona analizy dyskursu medialnego, lecz z uwagi na przeglądowy charakter dobranego materiału, nie może być on w pełni uznany za kompleksową krytyczną refleksję nad niemieckim dyskursem publicznym. Oprócz wydawnictw bieżących, opracowanie czerpie ze źródeł pierwotnych oraz literatury systematyzującej teoretyczne ramy procesów pamięciowych.

Do rozwiązania problemów badawczych zastosowano metody empiryczne (obserwacja) oraz ogólne. Ponadto wykorzystano analizę dyskursu do zbadania doniesień medialnych z opiniotwórczej prasy, jak również analizę procesu decyzyjnego z elementami teorii ugruntowanej, co umożliwiło rekonstrukcję wybranych procesów instytucjonalnych oraz wzajemnych relacji między uczestnikami procesów pamięciowych.

Pamięć w działaniu: kultura pamięci, pamięć kulturowa

Wypracowane w ostatnich dziesięcioleciach aparat teoretyczny i narzędzia metodologiczne pozwalają ujednolicić opis zjawisk (de)komemoracyjnych oraz doprecyzować i poddać krytyce wcześniejsze próby uchwycenia procesów związanych z pamiętaniem i upamiętnieniem (Saryusz-Wolska, Traba i in. 2014). Termin „kultura pamięci” również, wobec dość długiego funkcjonowania tej kategorii, został przepracowany stosunkowo niedawno, choć w nieokreślonej formie, w dociekaniach nad relacją między przeszłością a jednostką. Współczesne koncepcje wskazują na złożoną naturę tego pojęcia. Astrid Erll wyróżnia troistą strukturę kultury pamięci, złożoną z wymiarów: materialnego, społecznego oraz mentalnego, które wyrażają stosunek określonej wspólnoty do swojej własnej przeszłości (Erll 2017: 99–100; por. z Traba 2018: 28). Biorąc pod uwagę złożoność społecznych interakcji oraz procesów zbiorowego pamiętania, należy jednak mówić o multiplikacji kultury pamięci aniżeli o jednym monolitycznym konstrukcie, jak nierzadko sugerują dyskursy polityczne oraz narracje łączące automatycznie kulturę pamięci z kulturą narodową (Erll 2017: 32).

⁵ O kulturze pamięci jako temacie debat eksperckich oraz publicznych na łamach prasowych wspomina Magdalena Saryusz-Wolska (Saryusz-Wolska 2009: 8). Jedną z nowszych pozycji książkowych traktujących o ostatnich dyskusjach na temat niemieckiej pamięci jest praca zredagowana przez Jürgena Zimmerera (Zimmerer 2023).

Wiele współczesnych badań nad niemiecką kulturą pamięci lokalizuje tę problematykę w szerszym kontekście społecznych przemian zachodzących w Niemczech. Z uwagi na głębokie osadzenie kultury pamięci w praktykach i inicjatywach jej użytkowników, analiza warunków społeczno-politycznych dla działań pamięciowych jest jak najbardziej zasadna. Andrei Zavadski, Sharon Macdonald oraz Irene Hilden sugerują stosowanie pojęcia „krajobrazu pamięci” (*memoryscape*), które ma być kategorią pojemniejszą niż kultura pamięci czy reżim pamięci, a przede wszystkim ma za zadanie uwypuklić transformację na poziomie społecznym i pamięciowym (Zavadski, Macdonald, Hilden 2024: 5, 8). Włączenie w próbę zdefiniowania zjawisk sfery pamięciowej czynników zmiany i zależności od innych komponentów kultury i życia społecznego, umiejscawia pamięć w strukturze wielowymiarowej partycypacji i relacyjności. W takim układzie filiacji kultura pamięci, a zatem co i jak pamiętamy, jest zależna od polityki, planów urbanistycznych czy dostępnej technologii. Pamięć, używając materialnego nośnika, tj. produktu kultury, jakim jest rzeźba czy instalacja artystyczna, podlega procesom twórczym, do których należą również działania „zakulisowe” (Becker 2008; Rogoff 2015: 41–48). Dostępność materiałów, negocjacje między wykonawcą a artystą lub kuratorem czy ustalone warunki finansowe decydują, w jakiej ostatecznej formie reprezentacji pamięć trafi do szerszego grona odbiorców. Wspomniane działania zakulisowe przebiegają w obrębie określonych, zinstytucjonalizowanych ram, sformułowanych przez jednostki administracyjne i prawne. Nowe instytucje, trwałe instalacje i pomniki planowane są zgodnie z określonymi rozporządzeniami uwzględniającymi m.in. prawo budowlane czy reguły przeprowadzania konkursów architektonicznych. W ten sposób działania pamięciowe nabierają charakteru formowania „krajobrazu upamiętnienia”, powstałego w wyniku działań człowieka, aniżeli niekontrolowanych praktyk spontanicznych zachowań.

Niemiecki krajobraz upamiętnienia

Kultura pamięci nierozzerwalnie wiąże się z miejscami, które tę pamięć podtrzymują i materializują w konkretnych ramach. Aktualizacja treści w ramach kultury pamięci przebiega za pomocą określonych, zrytualizowanych celebracji oraz przy użyciu symboli i znaków (Assmann 2016: 38). W przypadku Niemiec, miejsca pamięci (*Gedächtnisorte/Gedenkorte*) dotyczące ofiar nazizmu obejmują szeroką gamę zinstytucjonalizowanych praktyk upamiętnienia oraz oddolnych inicjatyw (realizowanych także zdalnie przy użyciu Internetu), uznanych przez Federalną Centralę Obywatelskiego Kształcenia (*Bundeszentrale für politische Bildung*). Według oficjalnej bazy

danych zaktualizowanej w 2022 r., w Niemczech znajduje się łącznie 456 zarejestrowanych, a zatem policzalnych, miejsc pamięci⁶. Wśród obiektów i instytucji wyszczególnionych w zestawieniu znajdują się m.in. centra dokumentacji (*Dokumentationszentren*), muzea (*Museen*), miejsca upamiętnienia (*Gedenkstätten*), pomniki (*Mahnmale*), stowarzyszenia (*Stiftungen/Vereine*). Należy podkreślić, że baza danych zdecydowanie nie jest kompletna, a niemiecka typologia miejsc pamięci nie odnajduje swojego wiernego odzwierciedlenia w języku polskim i w polskiej kulturze pamięci, co może prowadzić do mylących wniosków i nieporozumień związanych z funkcjami określonych miejsc.⁷ Słuszna jest propozycja Roberta Traby, który uznaje miejsca pamięci za fenomeny historyczne, obejmujące nie tylko miejsca topograficzne, ale także symbole czy artefakty (Traba 2018: 29). Pomimo rozróżnienia miejsc upamiętnienia, wszystkie je łączy przede wszystkim edukacyjna forma działalności, zwłaszcza w odniesieniu do instytucji posiadających personel i własną infrastrukturę.

Formalny, scentralizowany nadzór nad miejscami pamięci ma raczej charakter naskórkowy, przyjęty dla ujednolicenia kategoryzacji materialnych artefaktów kultury pamięci. Nieparalelne działania mające na celu ustosunkowanie się do wydarzeń i uczestników wojny światowej prowadzone w RFN i NRD zarówno na szczeblu polityki, jak i oddolnych inicjatyw, doprowadziło do asymetrii w społecznej pamięci. Niewspółmierne narracje i różnie rozłożone akcenty dotyczące upamiętnienia ofiar i martyrologii postawiły przed władzami zjednoczonych Niemiec wyzwanie poszukania jednolitych form pamięci i dialogu o przeszłości. Do oddolnie inspirowanych projektów upamiętniających okres narodowego socjalizmu jako nauki dla przyszłych pokoleń dochodziło już w latach 60. ubiegłego wieku w Republice Federalnej Niemiec (Assmann 2016: 15). Ich inicjatorami były najczęściej osoby reprezentujące młodszą generację, aniżeli tę, do której należeli uczestnicy wydarzeń lat 1933–1945. Działania podjęte w ostatniej dekadzie ubiegłego wieku, tj. otwarcie Centrum Dokumentacyjnego „Topografia Terroru” w Berlinie, Centrum Dokumentacyjnego w Obersalzberg czy zaawansowane prace nad kolejnymi miejscami związanymi z okresem nazistowskiego reżimu i jego ofiarami, tj. Centrum Dokumentacyjnego w Norymberdze i Pomnikiem Pomordowanych Żydów Europy, były w dużej

⁶ Stan na 5 listopada 2024 r. *Bundeszentrale für politische Bildung, Erinnerungsorte für die Opfer des Nationalsozialismus*, <https://www.bpb.de/themen/holocaust/erinnerungsorte/> [dostęp: 5 listopada 2024].

⁷ Problemy w tłumaczeniu i interpretacji niemieckiej nomenklatury pamięciowej pojawiają się również w przekładzie na dyskurs anglosaski (Echternkamp, Jaeger 2019: 4).

mierze inspirowane przez lokalne inicjatywy były w dużej mierze inspirowane przez lokalne inicjatywy, które z czasem w procesie powstawania zostały ujęte w polityczny kontekst⁸.

Pamięć i technologia, przeobrażenia społeczno-technologiczne

Pamięć jest nierozdzielnie powiązana z historią, na co zwrócił uwagę już na początku lat 90. ubiegłego wieku Reinhart Koselleck (1995). Wspomniany związek wynika m.in. ze zmiany pokoleniowej i sytuacji, w której zaczyna brakować żyjących świadków wydarzeń. Wówczas, jak wskazuje badacz, dochodzi do transycji z pamięci zakorzenionej w subiektywnym doświadczeniu do pamięci zapośredniczonej (Assmann 2016: 174). Już Maurice Halbwachs we wczesnych pracach dotyczących badań nad pamięcią zwrócił uwagę na związek pomiędzy pamięcią indywidualną (*Gedächtnis*) i społeczno-kulturowymi uwarunkowaniami, które obejmują również usłyszane historie ujęte w ramy określonej narracji (tamże: 13; Halbwachs 2022). W kontekście młodszych pokoleń urodzonych po zakończeniu działań wojennych oraz zmniejszaniu się liczby naocznych świadków wydarzeń z okresu II wojny światowej, pamięć jednostkowa jest pozbawiona bezpośrednich indywidualnych przeżyć, co skazuje ją na zależność od zapośredniczonych narracji. W ten sposób do pamięci zbiorowej mogą trafić treści postpamięci, opartej w dużej mierze na cudzych doświadczeniach, oraz pamięci komunikacyjnej⁹.

Przeobrażenia następujące wraz z transformacją demograficzno-społeczną wiążą się z możliwą zmianą sposobu narracji o przeszłości, wynikającą z postępu technologicznego. Przestrzeń multimedialna stanowi stosunkowo nowe pole dla eksploatacji przez niemiecką kulturę pamięci (Brandt 2024), a sama technologia rozumiana jako infrastruktura pamięci nie tylko udostępnia treści szerszemu gronu odbiorców, ale także warunkuje punkt ciężkości przekazywanych treści¹⁰.

⁸ Wspomniane inicjatywy stanowiły temat publicznych debat i krytyki, zob. prace R. Kosellecka (Koselleck 2023). O obywatelskich inicjatywach pamięciowych w powojennych Niemczech zob. książkę Jenny Wüstenberg (Wüstenberg 2017).

⁹ Termin „postpamięć” wprowadziła Marianne Hirsch w 1997 r. (Hirsch 1997). Magdalena Saryusz-Wolska, definiuje pamięć komunikacyjną jako „wyobrażenie o przeszłości przekazywane z pokolenia na pokolenie, przeważnie w obrębie rodziny” (Saryusz-Wolska, Traba, 2014: 335). Szerzej o dylematach związanych z definiowaniem pamięci oraz jej badaniami Saryusz-Wolska wypowiada się w swojej pracy z 2010 r. (Saryusz-Wolska 2010).

¹⁰ Nowe technologie i przestrzeń cyfrowa należą do narzędzi pamięci zbiorowej już do początku XXI w. i od wielu lat stanowią przedmiot zainteresowań badaczy pamięci. Wykorzystanie możliwości nowych platform do przekazywania i interpretowania pamięci Erik Mayer

Wzrost zainteresowania wykorzystaniem Internetu został poniekąd wymuszony przez pandemię Covid-19, podczas której platformy internetowe i media społecznościowe stały się głównym kanałem kontaktu pomiędzy instytucjami pamięci a odbiorcami. Cyfrowa oferta obejmowała wirtualne seminaria czy transmisje z oprowadzań kuratorskich. Muzeum Miejsce Pamięci Dachau (*KZ-Gedenkstätte Dachau*) w lecie 2021 r. oferowało wirtualne spotkania ze świadkami historii – byłymi więźniami obozu koncentracyjnego w Dachau (*KZ-Gedenkstätte Dachau* 2021), natomiast Centrum Dokumentacji w Kolonii udostępniło zdalnie 360-stopniowy cyfrowy obraz swojej ekspozycji stałej (*NS-Dokumentationszentrum der Stadt Köln* 2021: 38). Systematyczny wzrost multimedialnej oferty muzeów i miejsc pamięci wiąże się z uwarunkowaniami społeczno-kulturowymi oraz odpowiednim dopasowaniem oferty do potrzeb użytkowników. Zainicjowany na platformie społecznościowej w maju 2021 r. przez dwie platformy medialne: *SWR* (*Südwestrundfunk*) i *BR* (*Bayerischer Rundfunk*), projekt *@Ichbin-SophieScholl* („Jestem Sophie Scholl”) spotkał się raczej z zainteresowaniem ze strony krytyków i historyków, aniżeli zakładanej grupy docelowej – młodzieży. Projekt polegający na prowadzeniu transmisji *online* przez aktorkę grającą Sophie Scholl – studentkę monachijskiej uczelni i oponentkę rządów Hitlera, miał przedstawiać w „czasie rzeczywistym” i w niezapośredniczony sposób postawę Scholl w atrakcyjnej i przystępnej dla młodzieży formie. Badanie użytkowników mediów społecznościowych dowiodły, że 23% zapytanych osób z grupy docelowej (18–24 lat) знаło kanał, natomiast w grupie wiekowej 25–34 lat odsetek osób zaznajomionych z projektem wynosił już około 45% (Korsche 2022). W środowisku eksperckim projekt był krytykowany głównie z powodu narracji stosunkowo luźno połączonej z faktycznym, historycznym zapisem, co w efekcie mogło nieść ryzyko zafałszowań i spłyceń historii (tamże). Pomimo kontrowersji związanych z formą wykorzystania cyfrowych platform do popularyzacji historii wśród młodych odbiorców, możliwości dotarcia do publiczności ponad ograniczeniami czasowo-przestrzennymi są trudne do przecenienia. Co więcej, niezapośredniczony kontakt oferowany przez cyfrowe formaty umożliwia zaangażowanie odbiorców w interaktywną praktykę „wspólnego pamiętania” (*rememebering together*), do której odwołuje się w swoich badaniach Roger I. Simon (Simon 2012: 89). „Wspólne pamiętanie”, jak przekonuje badacz, wykracza poza bierne powtarzanie informacji, dopuszczając element subiektywizacji i interpretacji (tamże). Pomimo zalet związanych z inkluzywnością, dostępność do udziału w cyfrowych

nazywa „kulturą pamięci 2.0” (*Erinnerungskultur 2.0*) (Meyer 2009: 7). Z kolei Anna Reading zwraca uwagę nie tylko na globalny zasięg platform cyfrowych, ale także na udogodnienia związane z archiwizacją wspomnień i ich materialnych nośników, a pamięć w dobie cyfrowego postępu określa terminem *globital memory* (Reading 2009; Erll 2017: 152).

praktykach „wspólnego pamiętania” niesie ze sobą ryzyko relatywizacji, dezinformacji oraz uproszczeń narracji, jak i upowszechnienia zniekształconego obrazu na temat minionych wydarzeń, także do celów politycznych (Rosenfeld 2014).

Pluralizm współczesnej kultury pamięci

Proces kształtowania niemieckiej kultury pamięci oraz rozliczeń własnego zaangażowania w działalność zbrodniczego reżimu wzbudza emocje, które po stronie polskiej nie rezonują na większą skalę w popularnym dyskursie, a przedmiotem zainteresowania ekspertów, historyków i wąskiego grona publicystów pozostają raczej wydarzenia o podłożu społeczno-politycznym. Poczucie wstydu i winy, którym obarczone było pokolenie wojenne, w ostatnich dziesięcioleciach przeobraziło się w poczucie „historycznej odpowiedzialności” kolejnych pokoleń (Koselleck 2022: 28; Fulbrook 2016a; Fulbrook 2016b). Wspomniana odpowiedzialność dotyczy nie tylko samej II wojny i Zagłady, lecz dotyka bardziej współczesnych wydarzeń, których geneza sięga narodowego socjalizmu. Chodzi o wielopłaszczyznową edukację obywatelską i publiczne piętnowanie politycznych ekstremizmów, antysemityzmu i radykalizmu pravicowego, które w ostatnich latach coraz częściej manifestują się w życiu społecznym i politycznym nie tylko w Niemczech, ale w całej Europie (von Bullion, Koopmann 2024; Löwenstein 2024). Przejawami publicznego sprzeciwu wobec upowszechnienia radykalizmów są m.in. marsze, odczyty czy wystawy. Przykładem takich inicjatyw są podróżująca wystawa *Demokratie stärken – Rechtsextremismus bekämpfen* stworzona przez Friedrich-Ebert-Stiftung, wystawa *Gemeinsam gegen Rechtsextremismus* projektu ministerstwa Dolnej Saksonii czy liczne marsze przeciw pravicowemu ekstremizmowi zorganizowane w wielu niemieckich miastach na dzień przed wyborami do Parlamentu Europejskiego na początku czerwca 2024 r. (*Zehntausende bei Demos gegen Rechtsextremismus*, 2024). Warto pamiętać, iż nastroje kondensujące się po prawej bądź lewej stronie politycznych preferencji również angażują pamięć i kulturę pamiętania, nierzadko posługując się podobną formą narracji i tym samym włączając emocjonalnie jej uczestników. Zjawisko „interakcji pomiędzy pamięcią o różnych wydarzeniach historycznych”, podczas której dochodzi do zapożyczeń i wzajemnych odwołań Michael Rothberg nazywa „wielokierunkowością pamięci” (Rothberg 2009:3)¹¹. Jak zauważają Tobias Ebbrecht-Hartmann i Barak Ben-Aroia, na gruncie niemieckim materialne formy

¹¹ Przed niebezpieczeństwem nadużywania porównań w kontekście wydarzeń historycznych przestrzega także S. Neiman (Neiman 2019).

upamiętnienia ofiar przemocy prawicowego ekstremizmu podążają torami estetycznych zmian, jakie następowały w przeciągu dekad w przypadku miejsc pamięci związanych z Holokaustem (Ben-Aroia, Ebbrecht-Hartmann 2021: 806). Co więcej, badacze dowodzą, że w obu przypadkach kody pamięciowej manifestacji korzystają z tych samych motywów i stylu wypowiedzi (tamże).

W kontekście nakładania się estetyki upamiętniającej oraz czerpania z dyskursu dotyczącego łamania praw człowieka, najbardziej widocznym przejawem interakcji obu ram pamięci jest wykorzystanie dwusłowa „Nigdy więcej” (*Nie Wieder*), zarówno w odniesieniu do Holokaustu oraz szerzej w kontekście ideologii faszystowskiej i ludobójstwa.

W ostatnich latach narodowa kultura pamięci, a raczej jej zrytualizowane manifestacje, zostały ponownie poddane rewizji. Aleida Assmann odwołuje się do „obsesji pamięci” krytykowanej przez Ulrike Jureit (Assmann 2012: 24–32). Jak podaje Assmann, trzonem tak zdeformowanej pamięci są: emocjonalizacja – *Emotionalisierung* (*Pathos und Betroffenheit*), inscenizowanie – *Inszenierung* (*leere rituelle Wiederholungen*) oraz instytucjonalizowanie – *Institutionalisierung* (*Festschreibung der Erinnerung für die Zukunft*) (Assmann 2012: 24–32). W podobnym tonie wypowiadał się Y. Michal Bodemann, który już w 1996 r., a więc na fali „pamięciowych” inicjatyw, sformułował tezę dotyczącą „teatru pamięci” (*Gedächtnistheater*)¹². Według socjologa działania dotyczące upamiętnienia ofiar Holokaustu nie mają na celu edukacyjnej prewencji, ale pomagają znaleźć Niemcom nową, powojenną tożsamość, zbudowaną na wyznaniu winy i oczyszczeniu (Bodemann 1996)¹³. W perspektywie polityki zagranicznej i rocznicowych upamiętnień wydarzeń związanych z nazistowskim ludobójstwem, tezę Bodemanna zaktualizował publicysta Max Czollek, nazywając niemiecką politykę pamięci „teatrem pojednania” (*Versöhnungstheater*): zespołem publicznych praktyk komemoracyjnych skoncentrowanych raczej na uporaniu się z niechlubną kartą historii („oczyszczenie pola”), aniżeli faktycznym działaniem upamiętniającym ofiary zbrodniczego reżimu (Czol-

¹² Por. z pojęciem „kiczu pojednania” (*Versöhnungskitsch*) zaproponowanym w 1994 r. przez Klausa Bachmanna (Bachmann 1994). Dziennikarz tłumaczy „kicz pojednania” jako „puste gesty mające zatuzsować różnice zdań z dużą ilością słodko-gorzkiej muzyki w tle” (*hohle Gesten, die mit viel bittersüßer Begleitmusik Meinungsunterschiede zukleistern sollen*) (tamże). Rozrachunku z „kiczem pojednania” próbowano dokonać na łamach pokonferencyjnej publikacji *Erinnerungskultur und Versöhnungskitsch* (Hahn, Hein-Kircher, Nieborak-Kochanowska 2008), gdzie sam autor pojęcia dokonał po 10 latach rewizji zaproponowanej kategorii (Bachmann 2008).

¹³ Nikolay Koposov wprost nazywa oficjalne inicjatywy pamięciowe z lat 70. „dyktaturą pamięci”, w której centralną rolę odgrywa Holokaust (Koposov 2018: 76).

lek 2023). Pomimo zasadniczo powszechnie chwalonego podejścia do własnej historii, psycholog społeczny Jonas Rees dostrzega polaryzację w niemieckiej kulturze pamięci dotyczącej zagłady (Rees, Garber 2022). Rozdarcie między pamiętaniem a zapomnieniem (nie-upamiętnieniem) nierzadko znajduje swoje odzwierciedlenie w powielanych, zrytualizowanych praktykach, które normalizują i anonimizują kulturę pamięci do tego stopnia, że staje się ona obca dla swoich uczestników.

Radykalna krytyka niemieckiej kultury pamięci oraz postulaty jej zmian są częścią działań ugrupowań prawicowych, zwłaszcza *AfD* (Alternatywa dla Niemiec), która w ostatnich latach notuje wysokie poparcie, czego dowodem były wyniki wyborów parlamentarne z lutego 2025 roku. W 2017 r. podczas przemówienia skierowanego do młodzieżowej organizacji tejże partii, lider *AfD* w Turynii Björn Höcke wezwał do zmiany o 180 stopni w niemieckiej kulturze pamięci (Hoffman, Meisner 2017; Tagesspiegel 2017). Kontrowersyjny polityk skrytykował niemieckie rozliczenia z przeszłością (*dämliche Bewältigungspolitik*), również w kontekście obecności w Berlinie Pomnika Pomordowanych Żydów Europy, nazwanego przez Höcke „pomnikiem hańby” (Tagesspiegel 2017). Lider *AfD* w Turynii nawoływał w swoim wystąpieniu do skupienia się w upamiętnieniu zasług i chwalebnych historycznych momentów w dziejach Niemiec. Nie bez powodu wypowiedzi Björna Höcke spotkały się z ostrą falą krytyki i potępienia, a sam wzrost poparcia dla partii *AfD* w ostatnich latach zintensyfikował dyskusje i hipotezy objęcia przez tę partię decyzyjnej pozycji w polityce regionalnej oraz prawdopodobnych tego skutków dla kultury i edukacji (Gryglewski 2024). Justus Duhnkrack, związany politycznie z lewicowym Sojuszem 90/Zieloni, wprost mówi o już rozpoczętej „prawicowej wojnie kulturowej”, która poprzez polaryzację staje się środkiem walki ideologicznej (Duhnkrack 2024).

Przykładem polaryzacji opinii publicznej związanych z prawicową aktywnością na polu kultury są reakcje na odbudowę wieży kościoła garnizonowego w Poczdamie (Oswalt 2023). Pomysł rekonstrukcji obiektu kojarzonego przede wszystkim z symbolicznym przekazaniem władzy przez niemieckie elity nazistowskim politykom w marcu 1933 r. zaproponował prawicowy oficer Bundeswehry Max Klaar (Oswalt 2024). Jak wyjaśnia architekt i profesor teorii architektury i projektowania Philipp Oswalt, rząd przeznaczył około 42 miliony euro na prace rekonstrukcyjne, choć inicjatywa odbudowy wiązała się z działalnością fundacji i stowarzyszeń obywatelskich (tamże). Inauguracja odbudowanej wieży kościelnej 22 sierpnia 2024 r. uwypukliła zróżnicowane nastroje społeczne wobec inicjatyw pamięciowych, które mogą zostać upolitycznione przez grupy skrajnie prawicowe. W obawie przed wykorzystaniem kościoła garnizonowego jako symbolu militarizmu oraz miejsca gromadzące-

go zwolenników skrajnej prawicy demonstrowało ponad 100 osób (Geir Moulson 2024). Nie przeszkodziło to jednak otwarciu zrekonstruowanej wieży przez prezydenta Franka-Waltera Steinmeiera oraz udostępnieniu budowli publiczności w kolejnych dniach.

Nowa kultura pamięci?

Zjawisko potencjalnej multiplikacji kultur pamięci w Niemczech zostało zdiagnozowane relatywnie wcześnie, co wiązało się z podziałem kraju po wojnie, a co za tym idzie, z paralelnymi i odmiennymi podejściami do pamięci o II wojnie światowej w NRD i RFN. Niemniej w kontekście zjednoczonych, współczesnych Niemiec pytanie o jednolitą kulturę pamięci jest nadal aktualne. Dysonans jest szczególnie widoczny na poziomie pamięci lokalnej oraz narodowej legitymizacji. Jest on związany nie tylko z obecnością bądź absencją wybranych narracji czy rozmieszczeniem ich akcentów, ale przede wszystkim z uwarunkowaniami infrastrukturalnymi. Niemiecki federalizm należy odczytywać jako jedną z fundamentalnych infrastruktur pamięci. Zróżnicowanie polityczne landowych ministerstw kultury, zamożność regionu oraz niesymetryczne wartości budżetów oraz ich wydatkowanie bezpośrednio wpływają na powstawanie miejsc pamięci, funkcjonowanie tych już istniejących oraz prezentowany przez nie program. Niemieckie miejsca pamięci są dość dobrze osadzone w lokalnej historii i polityce. Administracyjna, a zatem i budżetowa zależność od regionalnej polityki kraju związkowego aniżeli scentralizowanych działań Berlina, implikuje „glokalizację” kultury pamięci i tym samym zależność jej publicznej reprezentacji od lokalnego usieciowienia. Ta „lokalność pamięci” wiąże się nie tylko z dość sporym, choć nie całkowitym, uniezależnieniem od władz centralnych, ale przede wszystkim z osadzeniem narracji o przeszłości w regionalnym kontekście historycznym oraz usieciowieniu bieżącego funkcjonowania miejsca pamięci czy instytucji w mikroskalarnym środowisku. Przykładem lokalnej administracji miejsc pamięci jest sposób zarządzania miejscami pamięci: Muzeum Miejsce Pamięci Dachau i Muzeum Miejsce Pamięci Flossenbürg przez Bawarską Fundację Miejsc Upamiętnienia (*Stiftung Bayerische Gedenkstätten*), powołaną przez bawarski parlament w 2003 r. Przewodniczącym rady nadzorczej jest bawarski minister edukacji i kultury, wywodzący się z konkretnego ugrupowania politycznego. W przypadku miejsc pamięci w Polsce, muzea powstałe na terenach dawnych obozów koncentracyjnych znajdują się pod centralną, ministerialną kuratelą.

Pomimo znaczącej roli lokalnych czynników kształtujących treści i formę niemieckiej kultury pamięci, nadrzędną, decyzyjną funkcję niezmiennie pełni Federalne Ministerstwo Kultury (*Kulturstaatsministerium, Bundesregierungs für*

Kultur und Medien). O tym, że niemiecka kultura pamięci wciąż może podlegać odgórnie planowanym, tematycznym zmianom, świadczy projekt „ramowej koncepcji polityki pamięci” (*Rahmenkonzept Erinnerungskultur*), którego nieoficjalna, robocza wersja tymczasowo pojawiła się w lutym 2024 r. na stronie internetowej minister kultury Claudii Roth. W dokumencie zawarto nie tylko propozycję dotyczącą zmiany finansowania miejsc pamięci, ale także dodano do głównych punktów narracji o przeszłości (narodowy socjalizm, Holokaust, historia NRD) kolejne pola „pamięciowej eksploatacji”: kolonializm, historię społeczeństwa imigranckiego (*Einwanderungsgesellschaft*) oraz historię demokracji (*Worum geht es im Streit um die Reformpläne von Claudia Roth?* 2024). Nowy plan uwzględniałby niemiecki i europejski kolonializm oraz powojenną historię Niemiec, włączając ofiary prawicowego ekstremizmu. Koncepcja minister Roth spotkała się z dużym odzewem, zarówno ze strony instytucjonalnej, jak i historyków, którzy wyrażali swoje zdanie na łamach opiniotwórczej prasy (Wirsching 2024:6). Jeden z poważniejszych zarzutów przeciw planowi Roth, sformułowany przez środowisko pracowników miejsc pamięci, podnosił kwestię trywializacji zbrodni hitlerowskich oraz relatywizacji historii i zauważał, że sam projekt można rozumieć jako „historyczno-rewizjonistyczny” (*Worum geht es im Streit um die Reformpläne von Claudia Roth?* 2024). W liście skierowanym do Roth jego sygnatariusze jasno przestrzegali, że nowe ramy pamięci zainicjują „zmianę paradygmatu, która doprowadzi do osłabienia kultury pamięci” (Whittle 2024). W całej dyskusji najbardziej uwidoczniła się kwestia zabezpieczenia środków finansowych na działalność istniejących już miejsc pamięci. Rozszerzenie obszarów kultury pamięci, a co za tym idzie zabezpieczanie materialne kolejnych projektów, wiązałoby się z problemem finansowania miejsc pamięci oraz multiplikacją inicjatyw wspieranych przez władze centralne. Sama decyzja włączenia kolejnych obszarów do kultury pamięci nie budzi u większości historyków sprzeciwu. Polityka pamięci, jak podkreśla Sebastian Conrad, powinna podążać za zmianami w niemieckim społeczeństwie, zwłaszcza w odniesieniu do procesów migracyjnych (tamże). W obliczu krytyki ze stron instytucji pamięci, historyków i opinii publicznej, projekt ministerialny nie doczekał się kontynuacji prac.

Współczesne konteksty i interpretacje

Pomimo osadzenia przedmiotu kultury pamięci w przeszłości, obszar jej realizacji dotyczy teraźniejszości i bieżących wydarzeń społeczno-politycznych. Wzmoczona aktywność i popularność niemieckich środowisk prawicowych, polityka migracyjna czy zaangażowanie w Niemiec w konflikt na Bliskim Wschodzie dodają nowych kontekstów do uaktualniania rozumienia pojęcia kultury pamięci-

ci. Wbrew życzeniowemu rozdzieleniu historii i pamięci, linia demarkacyjna między nimi często ulega zatarciu, a sam proces zapamiętywania nierzadko oznacza internalizację zinterpretowanej przeszłości. W tym znaczeniu minione zdarzenia nie należą do domeny przeszłości o zamkniętej formie, lecz podlegają systematycznej interpretacji dokonywanej przez osoby pozostające pod wpływami uwarunkowań kulturowo-historycznych. W ten sposób indywidualne doświadczenia osobiste mediatora pamięci, *story tellera*, oddziałują na kreowaną przez niego narrację, która w przyszłości może być włączona do kanonu interpretacji przeszłości. W kontekście gwałtownych zmian demograficznych i społecznych zachodzących w Niemczech w ciągu ostatnich dwóch dekad oraz migracji w ostatnich dziesięcioleciach minionego wieku, niemiecka kultura pamięci otrzymuje nowych współtwórców, a tym samym pola interpretacyjne, nierzadko o transnarodowym charakterze, pozbawione kompleksu „pokolenia winy”.

Aktualizacja narzędzi kultury pamięci spowodowana jest nie tylko przez zmianę pokoleniową. Wśród czynników wpływających na niemiecką kulturę pamięci wymienia się także globalizację, transfer kulturowy oraz migrację (Assmann 2013: 123–124). W przeciwieństwie do w miarę stabilnej struktury narodowościowej Polski, Niemcy już od lat 50. ubiegłego wieku stanowiły cel migracyjny. Federalny Urząd Statystyczny w swoim raporcie z 2022 r. podaje, iż prawie jedna czwarta mieszkańców Niemiec ma „historię imigrancką” (*Statistisches Bundesamt* 2023): jest imigrantami przybyłymi do kraju (pierwsza generacja), bądź są ich potomkami (druga generacja). Wraz ze zmianą demograficzną następują również zmiany w kulturze pamięci. Jako że jest ona tworzona oddolnie, wielokulturowość reprezentowana w społeczeństwie uwidacznia się także na poziomie mediacji pamięci. Współcześni depozytariusze niemieckiej pamięci coraz częściej nie byli świadkami wydarzeń okresu II wojny światowej, a wielu z nich przybyło do Niemiec po zakończeniu działań wojennych, zaopatrzeni we własną kulturę pamięci. W NRD najliczniejsze grupy migracyjne tworzyli migranci z Wietnamu, Mozambiku, Angoli, Kuby i Polski (Warda, Poutrus 2023: 376). Według statystyk, w 2022 r. odsetek osób w wieku 80 lat lub starszych wynosił 7% (*Statistisches Bundesamt* 2022). W perspektywie wielokulturowego, wieloetnicznego i wielowyznaniowego społeczeństwa, polityka pamięci mierzy się z wyzwaniem dialogu o przeszłości, kwestią tożsamości i przynależności czy wreszcie identyfikacji z historią kraju. O ile w obecnym dyskursie wina pokoleniowa ustąpiła miejsce historycznej odpowiedzialności, to migrancki charakter nowoczesnego, niemieckiego społeczeństwa nakazuje zmienić optykę badań nad przeszłością i uwzględnić nowe konteksty, które do tej pory nie były problematyzowane w głównym nurcie kultury pamięci. Zavadski, Macdonald oraz Hilden charakteryzują współczesny „krajobraz pamięci” (*memoryscape*) jako postmi-

grancki, postsocjalistyczny oraz postkolonialny, wskazując na wielowątkowość współczesnych narracji pamięciowych (Zavadski, Macdonald, Hilden 2024: 4). Zmiany w profilu odbiorców wydarzeń upamiętniających i odwiedzających miejsca pamięci dostrzegają same instytucje. Mirjam Zadoff, dyrektorka Centrum Dokumentacji Historii Narodowego Socjalizmu w Monachium, podnosi kwestię inkluzywności i konieczności otwartości kultury pamięci z uwzględnieniem wydarzeń z ostatnich dziesięcioleci związanych z atakami ekstremistów oraz historii migracyjnej (Häntzschel 2024). Zdefiniowanie wspólnych wartości i „punktów przecięcia” historii Niemiec i przybyłych, „nowych” mieszkańców daje perspektywę na dalsze kroki w nowoczesnej kulturze pamięci oraz przełamanie impasu związanego z równoważeniem pamięci z tożsamością (Gills 1994: 4).

Z uwagi na ukontekstowanie niemieckiej kultury pamięci we współczesnych badaniach historycznych oraz nakładanie się w dyskursie publicznym publicystycznych narracji dotyczących bieżących wydarzeń politycznych z problematyką pamięciową, dyskusja na temat niemieckiej kultury pamięci angażuje nie tylko w sferze praktycznej, ale także na poziomie rozważań teoretycznych. W ostatnich latach zainteresowanie niemieckich badaczy pamięci i historyków przyciągnęły wypowiedzi Achille Mbembe, kameruńskiego historyka zajmującego się postkolonializmem. Felix Klein, członek Federalnej Komisji ds. Antysemityzmu w 2020 r. uznał niektóre prace badawcze Mbembe za antysemitzkie i relatywizujące Holokaust, co miało rzekomo wynikać z porównania eksterminacji żydowskiej ludności podczas II wojny światowej do polityki apartheidu w południowej Afryce (Soboczynski/Klein 2020). W sprawie Achille Mbembe głos zabrali m.in. Aleida Assmann i Norbert Frei. Badaczka nawoływała przede wszystkim do refleksji na temat opisu zjawiska antysemityzmu i jego przejawów w kontekście jego poszerzonej definicji z 2016 r. (Assmann, Neiman, Aguigah, 2020). Umieszczenie historii kolonializmu w kontekście niemieckiej kultury pamięci oraz pamięci o Holokauście w ciągu ostatnich lat stało się tematem licznych polemik, które sumarycznie w opinii publicznej otrzymały miano *Historikerstreit 2.0*, w nawiązaniu do debat historyków z lat 80. minionego wieku (Neiman, Wildt 2022; Rothberg 2022). Pojedynczym głosem w dyskusjach na temat niemieckiej pamięci jest wypowiedź Jensa-Christiana Wagnera. Niemiecki historyk stanął po stronie równowartościowego podejścia do badań nad Holokaustem oraz nad kolonializmem przy kategorycznym odrzuceniu sytuacji konkurencyjności czy nawet nadrzędności jednej pamięci nad drugą (Wagner 2022). Na potwierdzenie swoich postulatów historyk przywołał uchwałę *Bundestagu* z 2016 r. dotyczącą ludobójstwa Ormian, której wprowadzenie uprawomocniło obecność pamięci o tym wydarzeniu w przestrzeni publicznej, bez rywalizacji na polu pamięci (*Deutscher Bundestag* 2016).

Dyskusja wokół miejsca pamięci o Holokauście w perspektywie legitymizacji upamiętnienia innych wydarzeń związanych m.in. z kolonializmem czy migracją nie jest nowym zjawiskiem, a raczej regularną aktualizacją niespójności i problematycznych punktów niemieckiej kultury pamięci (Rothberg 2009). Te, wyszczególnione w szeroko komentowanym teście A. Dirka Moses'a pt. „Niemiecki Katechizm”, jaki ukazał się w 2021 r., ponownie podniosły kwestię złożoności rzetelnego podejścia do kolonializmu oraz współczesnych konfliktów militarnych, tj. na Bliskim Wschodzie oraz w Ukrainie (Zimmerer 2023). Już w 2014 r. były kanclerz Helmut Schmidt na łamach magazynu „Die Zeit” porównał napaść Rosji na Ukrainę z sytuacją polityczną tuż przed wybuchem I wojny światowej (Schmidt 2014). Schmidt odniósł się w swoim artykule bezpośrednio do wydanej w 2013 r. książki historyka Christophera Clarka, która opisuje kryzys europejskiej dyplomacji i poddaje analizie wybuch Wielkiej Wojny (Clark 2017). Po rozpoczęciu pełnoskalowej agresji Rosji na Ukrainę książka Clarka po raz kolejnych powróciła w kontekście domniemanych analogii w obu wojnach. Tym razem australijski historyk jednoznacznie i krytycznie odniósł się do prób poszukiwania paraleli, a także kategorycznie zaprzeczył podobieństwu rosyjskiej agresji z lutego 2022 r. i dyplomatycznej klęski z 1938 r. (Oltermann 2022).

Podsumowanie

Zinstytucjonalizowane miejsca pamięci, podobnie jak instytucje kultury, nie funkcjonują w separacji od społeczno-politycznych uwarunkowań, lecz tym bardziej podlegają politycznym decyzjom związanymi z finansowaniem czy ochroną środowiska. Taka sytuacja zależności sprzyja instrumentalizacji pamięci, co w rezultacie prowadzi do pozbawienia instytucji kultury swojego oryginalnie neutralnego charakteru (Bennet 1995: 102–108). W konsekwencji, ich zwierzchnicy stają się aktywnymi uczestnikami publicznych dyskursów, a narracja instytucji zostaje poddana kontekstualizacji. Potwierdzeniem tych wniosków są wydarzenia z sierpnia i września 2024 r., kiedy to dyrektor Miejsca Pamięci Buchenwald i Mittelbau-Dora, wspomniany wcześniej Jens-Christian Wagner po publicznej krytyce prawicowej partii *AfD* zaczął otrzymywać anonimowe pogróżki i groźby śmierci (Roch 2024). Natomiast w 52. rocznicę terrorystycznego ataku podczas letnich igrzysk olimpijskich w Monachium w 1972 r., w wyniku próby ataku na konsulat honorowy Izraela, budynek Centrum Dokumentacji Historii Nazizmu w Monachium stał się celem niedoszłego 18-letniego zamachowca (Setzwein 2024). Niemiecka kultura pamięci podlega wpływom nie tylko czynników społeczno-technologicznych, ale przede

wszystkim staje się narzędziem wywierania politycznych presji oraz inicjującym spolaryzowane debaty społeczne, czego dowiódł zebrany materiał.

Niemiecka kultura pamięci, zakorzeniona w oddolnych inicjatywach i lokalnych strukturach, stanowi amalgamat lokalnie zmultiplikowanych podejść do przeszłości, silnie uzależniony od współczesnych mediatorów pamięci i kontekstów politycznych. O ile dyskusje publiczne dotyczą przede wszystkim nadrzędnych koncepcji oraz planów związanych z państwowymi formami upamiętnienia, to lokalny wymiar aktywności komemoracyjnych stanowi główną przestrzeń aktualizacji i interpretacji kultury pamięci.

Jak zostało to przedstawione w tekście, istotnymi, choć nie zawsze docenianymi uczestnikami krajobrazu upamiętnienia są osoby o niecałkowicie zinternalizowanej niemieckiej kulturze pamięci bądź posiadające doświadczenia z innych kontekstów kulturowych. Ich identyfikacja jako adresatów i uczestników działań pamięciowych powinna mieć na celu wypracowanie uniwersalnych i współcześnie aktualnych postulatów, które treści pamięci kulturowej mogłyby realizować i interpretować. Dotyczy to kwestii związanych z ochroną praw człowieka, propagowaniem demokracji czy walką z ekstremizmem.

W obliczu zwiększonych możliwości komunikacyjnych i technologicznych oraz ubywania świadków wydarzeń, które należą do treści pamięci kolektywnej, wzrasta rola odgórnego (państwowego lub regionalnego) aparatu kontroli i legitymizacji działań. Reakcje środowisk muzealnych i miejsc pamięci na szkic planu Claudii Roth, jaki pojawił się w przestrzeni cyfrowej udowadnia jednak brak arbitralności jednostek administracyjnych w przypadku treści działań pamięciowych. Z drugiej strony, kwestie związane z zarządzaniem materialnymi elementami krajobrazu pamięci są bezpośrednio połączone z infrastrukturami władzy, lokalnej polityki i odgórnych uwarunkowań prawnych. Dodatkowo, współczesne konteksty związane z sytuacją polityczną w kraju i poza jego granicami każą postrzegać niemiecki krajobraz pamięci bardziej jako aktywną przestrzeń autoidentyfikacji i społecznej realizacji Niemców, aniżeli zinstytucjonalizowany konstrukt zakrzepły w formie z końca minionego wieku.

Bibliografia

Dokumenty

- Deutscher Bundestag*, 18. Wahlperiode, Drucksache 18/8613 (31.05.2016), *Antrag der Fraktionen CDS/CSU, SPD und BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN, Erinnerung und Gedenken an den Völkermord an den Armeniern und anderen christlichen Minderheiten in den Jahren 1915 und 1916*.
NS-Dokumentationszentrum der Stadt Köln, Jahresbericht 2021.

Statistisches Bundesamt, Pressemitteilung nr. 511 vom 2. Dezember 2022 (https://www.destatis.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/2022/12/PD22_511_124.html) (dostęp 25.07.2024).

Statistisches Bundesamt, Press release no. 158 of 20.4.2023 (https://www.destatis.de/EN/Press/2023/04/PE23_158_125.html) (dostęp 29.07.2024).

Stiftung Bayerische Gedenkstätten, 2020, *Bericht 2013-2019*.

Netografia

Assmann A., Neiman S., Aguigah R. (2020), *Die Welt reparieren, ohne zu relativieren*, „Deutschlandfunk Kultur“, <https://www.deutschlandfunkkultur.de/aleida-assmann-und-susan-neiman-zur-cause-mbembe-die-welt-100.html> (dostęp 25.07.2024).

Bachmann K. (1994), *Die Versöhnung muß von Polen ausgehen*, „Tageszeitung“, <https://taz.de/!1549739/> (dostęp 22.01.2025).

Bundeszentrale für politische Bildung, Erinnerungsorte für die Opfer des Nationalsozialismus, <https://www.bpb.de/themen/holocaust/erinnerungsorte/> (dostęp 5.11.2024)

Duhnkrack J. (2024), *Das ist Kunst, das kommt weg*, „VerfBlog“, <https://verfassungsblog.de/das-ist-kunst-das-kommt-weg/> (dostęp 28.01.2025).

Hoffman L., Meisner M. (2017), *Brandrede in Dresden: Der totale Höcke*, „Tagesspiegel“, <https://www.tagesspiegel.de/politik/der-totale-hoecke-4912966.html> (dostęp: 25.01.2025).

Korsche J. (2022), „...hätte man deutlicher darstellen können, was Fiktion und was Fakten sind“, *Süddeutsche Zeitung*, 5.07., <https://sz.de/1.5615439> (dostęp 25.07.2024).

KZ-Gedenkstätte Dachau (2021), *Neues digitales Angebot: Zeitzeugengespräche*, <https://www.kz-gedenkstaette-dachau.de/nachrichten/neues-digitales-angebot-zeitzeugengespraech/> (dostęp 25.07.2024).

Moses A. D. (2021), *Der Katechismus der Deutschen*, „Geschichte der Gegenwart“, <https://geschichte-dergegenwart.ch/der-katechismus-der-deutschen/> (dostęp 24.07.2024).

Moulson G. (2024), *German president inaugurates the rebuilt tower of a church with Nazi-era historical baggage*, „AP News“, <https://apnews.com/article/germany-potsdam-garrison-church-rebuilt-tower-b6dd126792d55cedf3ca3c629fc50bd7> (dostęp 27.01.2025).

Oltmann P. (2022), „Don't compare Ukraine invasion to first world war, says 'Sleepwalkers' historian“, *The Guardian*, 26 czerwca, <https://www.theguardian.com/world/2022/jun/26/historian-says-dont-compare-ukraine-invasion-with-his-book-on-first-world-war> (dostęp 25.07.2024).

Oswalt P. (2024), *Geschönte Geschichte*, „Tageszeitung“, <https://taz.de/Garnisonkirche-Potsdam/!5998931/> (dostęp 27.01.2025).

Projekt „Infrastruktur y pamięci“, <https://infrastructuresofmemory.com/> (dostęp 8.11.2024).

Rees J., Garber P. (2022), *Die Ambivalenz unserer Erinnerungskultur*, „Deutschlandfunk Kultur“, <https://www.deutschlandfunkkultur.de/die-ambivalenz-unserer-erinnerungskultur-100.html> (dostęp 25.07.2024).

Setzwein E.C. (2024), *Leere Stühle, gedrückte Stimmung*, „Süddeutsche Zeitung“, www.sz.de/lux-Tx-Wm8Tf2txxkaYPvnoG4w (dostęp 29.01.2025).

Wagner J.-C. (2022), *Historikerstreit 2.0? Zur Debatte um das Wechselverhältnis zwischen Shoah- und Kolonialismus-Erinnerung*, „Reflektionen: Jahresmagazin der Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora“, <https://www.stiftung-gedenkstaetten.de/reflexionen/reflexionen-2022/historikerstreit-20-> (dostęp 26.11.2024).

Whittle H. (2024), *Streit um deutsche Erinnerungskultur – Reform geplant*, „Deutsche Welle“ (DW), <https://p.dw.com/p/4g9DI> (dostęp 29.07.2024 r.)

(2017) *Höcke-Rede im Wortlaut: „Gemütszustand eines total besiegten Volkes“*, „Tagesspiegel“, <https://www.tagesspiegel.de/politik/gemuetszustand-eines-total-besiegten-volkes-5488489.html> (dostęp 25.01.2025)

(2024) *Worum geht es im Streit um die Reformpläne von Claudia Roth?* „Deutschlandfunk Kultur“, <https://www.deutschlandfunkkultur.de/rahmenkonzept-erinnerungskultur-roth-100.html> (dostęp 25.07. 2024).

(2024) *Zehntausende bei Demos gegen Rechtsextremismus*, „Tagesschau“, <https://www.tagesschau.de/inland/gesellschaft/demonstrationen-gegen-rechtsextremismus-104.html> (dostęp 25.07.2024).

Literatura

- Alexandrova A., Coulter S., Coyle D., Garling O., Kenny M. (2024), *Measurement of Social and cultural Infrastructure. Vision and Approach*. Working Paper. Cambridge
- Ari A., Bartolini D., Boranova V., Di Bella G., Dybczak K., Honjo K., Huidrom R., Jobst A., Jovanovic N., O. Ozturk E., Papi L., Sola S., Stone M., Topalova P. (2020), *Infrastructures in Central, Eastern, and Southeastern Europe. Benchmarking, Macroeconomic Impact, and Policy Issues*. Washington
- Assmann A. (2012), *Weltmeister im Erinnern? Über das Unbehagen an der deutschen Erinnerungskultur*, „Vorgänge: Zeitschrift für Bürgerrechte und Gesellschaftspolitik“, 51(2): 24–32
- Assmann A. (2013) *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur: Eine Intervention*, München
- Assmann A. (2016). *Shadows of Trauma. Memory and the Politics of Postwar Identity*, transl. S. Clift, New York
- Bachmann K. (2008). *Versöhnungskitsch nach 10 Jahren – was davon übrig bleib*, Hahn H. H., Hein-Kircher H., Kochanowska-Nieborak A., (Hrsg.), *Erinnerungskultur und Versöhnungskitsch. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung* 26, Marburg
- Becker H. S. (2008), *Art Worlds. 25th Anniversary Edition*, Berkeley
- Ben-Aroia B., Ebbrecht-Hartmann T. (2021), *Memorials as discursive spheres: Holocaust and Second World War iconography in public commemoration of extremist-right violence*, „Memory Studies“ vol. 14, iss. 4: 797–818
- Bennet T. (1995), *The Birth of the Museum. History, Theory, Politics*, London
- Bowker G. C. (2009), *Afterword (memories are made of this)*, „Memory Studies“, vol. 2, iss.1: 119–121
- Böckmann M., Gockel M., Kößler R., Melber H. (Hrsg.), (2022), *Jenseits von Mbembe. Geschichte, Erinnerung, Solidarität*, Berlin
- Brandt M. (2024), *Spielerisches Erinnerns – Computer- und Videospiele zur Vermittlung der NS-Vergangenheit*, Berkessel H., Dold C., (Hrsg.) *Erinnerungskultur im Wandel. Neue Herausforderungen und Wege des Lernens und Arbeitens in Gedenkstätten*, Frankfurt am Main
- Christansmeyer G. (2022), *Versöhnung, Verständigung und Erinnerung transnational? Schlaglichter auf die Arbeit des Erinnerungsakteurs Deutsch-Polnisches Jugendwerk 1991/93-2012*, Dahl M., Lemańczyk M., Loew P. O., Łada-Konefał A., (Hrsg.), *Vor der Versöhnung zur Alltäglichkeit 30 Jahre deutsch-polnische Nachbarschaft*, Wiesbaden
- Clark C. (2017), *Lunatycy. Jak Europa poszła na wojnę w roku 1914*, tłum. T. Fiedorek i M. Fiedorek, Warszawa
- Czollek M. (2023), *Versöhnungstheater*, München
- Dziewanowski-Stefańczyk B. (2021), „Polska nie kojarzy się Niemcom z wojną” [wywiad z Peterem Oliverem Loewem], *Dziennik Gazeta Prawna*, 1-3 października 2021, nr 191 (5599), A30-A31
- Echternkamp J., Jaeger S. (2019), *Introduction: Representing the Second World War in German and European Museums and Memorials*, Echternkamp J., Jaeger S., (ed.), *Views of Violence. Representing the Second World War in German and European Museums and Memorials*, Oxford-New York
- Erl A. (2017), *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen: Eine Einführung*, 3. Aktualisierte und erweiterte Auflage, Stuttgart
- Frei N. (2005), *1945 und wir: das Dritte Reich im Bewusstsein der Deutschen*, München

- Fulbrook M. (2016), *Guilt and shame among Persecutors and Persecuted* Bird S., Fulbrook M., Wagner J., Wienand C., (eds.), *Reverberations of Nazi Violence in Germany and Beyond. Disturbing Pasts*, London (a)
- Fulbrook M. (2016), *Erfahrung, Erinnerung, Geschichtsschreibung. Neue Perspektiven auf die deutschen Diktaturen*, Reihe: Jena Center. Geschichte des 20. Jahrhunderts. Vorträge und Kolloquien, Bd.17, Göttingen (b)
- Górecka M. (2014), *Narodowe imaginarium. Historie alternatywne jako obszar artykułowania pamięci kulturowej (szkic metodologiczny)*, „Acta Humana” vol. 5, iss. 1: 37–49
- Gills J. R. (ed.), (1994), *Commemorations. The politics of national Identity*, Princeton
- Gryglewski E. (2024), *Gedenkstätten(bildungs)arbeit in Zeiten politischer Radikalisierung*, Berkessel H., Dold C., (Hrsg.) *Erinnerungskultur im Wandel. Neue Herausforderungen und Wege des Lernens und Arbeitens in Gedenkstätten*, Frankfurt am Main
- Hahn H. H., Hein-Kircher H., Kochanowska-Nieborak A., (Hrsg.), (2008), *Erinnerungskultur und Versöhnungskitsch. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung* 26, Marburg
- Halbwachs M. (2022), *Spoleczne ramy pamięci*, przeł. Marcin Król, Warszawa
- Häntzschel J. (2024), „Die Erinnerungskultur kann kein Feigenblatt für die Politik sein“, *Süddeutsche Zeitung*, 17 czerwca, 11
- Hesmondhalgh D., Campos Valverde R., Bondy Valdovinos Kaye D., Li Z. (2023), *Digital platforms and infrastructure in the realm of culture*, „Media and Communication” vol. 11, iss. 2: 296–306
- Hirsch M. (1997), *Family Frames: Photography, Narrative and Postmemory*, Cambridge (MA) –London
- Jaeger S. (2021), *The Second World War in the twenty-first-century museum: from narrative, memory, and experience to experientiality*, Berlin
- Kończal K. (red.) (2014), *(Kon)teksty pamięci: antologia*, Warszawa
- Koposov N. (2018), *Memory Laws, Memory Wars. The Politics of the Past in Europe and Russia*, Cambridge
- Koselleck R. (1995), „Glühende Lava, zur Erinnerung geronnen, Vielerlei Abschied vom Krieg: Erfahrungen, die nicht austauschbar sind“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, Nr. 105, 6 maja, Beilage: Bilder und Zeiten, B4
- Koselleck R. (2002), *Formen und Traditionen des negativen Gedächtnisses*, Frei N., Knigge V., (Hgg.), *Verbrechen erinnern: die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, München
- Koselleck R. (2023), *Die falsche Ungeduld. Wie darf vergessen werden? Das Holocaust-Mahnmal hierarchisiert die Opfer*, Koselleck R., Hettling M., Locher H., Markantonatos A. (Hgg.), *Geronnene Lava. Texte zu politischem Totenkult und Erinnerung*, Berlin
- Larkin B. (2013), *The Politics and Poetics of Infrastructure*, „Annual Review of Anthropology” vol. 42 iss.1: 327–343
- Löwenstein S. (2024), „Für Juden ist Antisemitismus Alltag“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 12.07., 10
- Meyer E. (Hrsg.) (2009), *Erinnerungskultur 2.0. Kommemorativ Kommunikation in digitalen Medien*, Frankfurt a. M./New York
- Neiman S. (2019), *Learning from the Germans: Race and the Memory of Evil*, New York
- Neiman S., Wildt M. (Hrsg.), (2022), *Historiker streiten. Gewalt und Holocaust – die Debatte*, Berlin
- Oswalt P. (2023), *Bauen am nationalen Haus. Architektur als Identitätspolitik*, Berlin
- Pinnix A., Volmar A., Esposito F., Binder N. (eds.) (2023), *Rethinking Infrastructures Across the Humanities*. Bielefeld
- Reading A. (2009), *The Globtrot: Towards an Understanding of Globalised Memories in the Digital Age*, Maj A., Riha D. (eds.) *Digital Memories. Exploring Critical Issues*, Oxford

- Roch, C. (2024), „Leiter der Gedenkstätte Buchenwald wird bedroht“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 21 sierpnia
- Rogoff I. (2015), *The Expanding Field*, Martinon J.-P., (ed.), *The Curatorial: A Philosophy of Curating*, London–New York
- Rosenfeld G. D. (2014), *Hi Hitler! How the Nazi past being normalized in contemporary culture*, Cambridge
- Rothberg M. (2009), *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*, Stanford
- Rothberg, M. (2022), *Lived multidirectionality: “Historikerstreit 2.0” and the politics of Holocaust memory*. „Memory Studies”, vol. 15, iss.6: 1316–1329
- Saryusz-Wolska M. (2009), *Wprowadzenie*, Saryusz-Wolska M., (red.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, Kraków
- Saryusz-Wolska M. (2010), *Zapomnieć się w pamięci. Pytania o badanie pamięci kulturowej*, „Kultura Współczesna” vol.1, iss. 63: 76–86
- Saryusz-Wolska M., Traba R. (red.), (2014) *Modi memorandi: leksykon kultury pamięci*, Warszawa
- Saryusz-Wolska (2023), *Infrastructures of Holocaust Mass Graves: Work-in-Progress in Tylawa*. „Teksty Drugie” vol.1 (special issue): 183–204
- Schabacher G. (2022), *Infrastruktur-Arbeit. Kulturtechniken und Zeitlichkeit der Erhaltung*, Berlin
- Schmidt H. (2014), „Wir Schlafwandler“, *Die Zeit*, 9 października, nr 40/2014
- Simon R. I. (2012), *Remembering together: social media and the formation of the historical present* Giaccardi E., (ed.), *Heritage and Social Media. Understanding heritage in a participatory culture*, London
- Soboczynski F. (2020), „<Für eine Entschuldigung sehe ich keinen Anlass>“, [Ein Gespräch mit Felix Klein], *Die Zeit*, 19 maja, nr 22/2020
- Star S.L. (1999), *The Ethnography of Infrastructure*, „American Behavioral Scientist” vol. 43, iss. 3: 377–391
- Traba R., François E., Kończal K., Troebst S. (Hrsg.) (2013), *Geschichtspolitik in Europa seit 1989: Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich*, Göttingen
- Traba R., Dziewanowski-Stefańczyk B., (red.) (2014) *Historie wzajemnych oddziaływań*, Berlin-Warszawa
- Traba R. (2018), *Bilateralność kultur pamięci. Przypadek polskich muzeów martyrologicznych i niemieckich Gedenkstätten*, Kranz T., (red), *Pedagogika pamięci. O teorii i praktyce edukacji w muzeach martyrologicznych*, Lublin
- Warda K., Poutrus P. G. (2023), *Die DDR als Migrationsgesellschaft und die rassistische Gewalt der „Baseballschlägerjahre“ in Ostdeutschland: Der Weg in die Berliner Republik*, Zimmerer J., (Hg.), *Erinnerungskämpfe. Neues deutsches Geschichtsbewusstsein*, Stuttgart
- Wirsching A. (2024), „Ohne Kompass“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 22 kwietnia, 6
- Wolff-Powęska A. (2011), *Pamięć – brzemień i uwolnienie: Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010)*, Poznań
- Wüstenberg J. (2017), *Civil Society and Memory in Postwar Germany*, Cambridge
- Van der Vleuten E., Kaijser A. (eds.) (2006), *Networking Europe. Transnational Infrastructures and the Shaping of Europe, 1850–2000*, Sagamore Beach
- von Bullion C. und Koopmann C. (2024), „Eine Zäsur nach dem Terror“, *Süddeutsche Zeitung*, 26 czerwca
- Zavadski A., Macdonald S., Hilden I. (2024), *Postsocialist, Postmigrant, and Postcolonia Dynamics in Germany’s Changing Memoryscape. Introduction*, Zavadski A., Macdonald S., Hilden I., (eds.)

- Germany's Changing Memoryscape. Postsocialist, Postmigrant, and Postcolonia Dynamics*, A Berliner Blätter 89/2024, Berlin
- Zimmerer J. (Hg.), (2023), *Erinnerungskämpfe. Neues deutsches Geschichtsbewusstsein*, Stuttgart
- Zizewitz K. (2022), *Infrastructure and Form. The Global Networks of Indian Contemporary Art, 1991–2008*, Oakland

Dr. Des. Izabela Paszko, Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie (paszko@dhi.waw.pl)

Słowa kluczowe: kultura pamięci, Niemcy, II wojna światowa, infrastruktura pamięci, transformacja społeczna

Keywords: memory culture, Germany, Second World War, infrastructures, socio-cultural transformations

ABSTRACT

This paper seeks to investigate contemporary memory culture in Germany within the context of socio-political developments of the past four years, as well as the post-migrant and post-socialist nature of German society. Public discourse often portrays memory cultures as monolithic constructs based on symbols and activities legitimised by the state. However, the formation of Germany's memory culture suggests that it is more accurately described as an amalgam of diverse factors, shaped less by state institutions and more by the actions of individual participants, situated in a specific "here and now." Furthermore, transformations in memory culture are also driven by factors such as local governance, funding mechanisms, and technological availability.

The author puts forward two hypotheses. The first posits that German memory culture is undergoing a process of "glocalization", shaped not only by the country's historical experience of division, but more significantly by decisions and actions taken at the local level. The second hypothesis relates to the updating of memory content in response to ongoing social, political, and technological changes. Based on these assumptions, the author poses several key research questions: What factors shape the current commemorative landscape? Are these factors unique to Germany? How are paradigms of memory culture evolving, and what are the potential consequences?

To address these questions, the author employs discourse analysis to investigate news stories in influential press outlets, alongside a historical approach enriched with elements of decision-making analysis. This methodological framework enables the reconstruction of selected institution-building processes and the interrelations among various actors involved in memory culture. In conclusion, the article underscores the complexity of influences shaping contemporary German memory culture, i.e. a heterogeneous society or emerging domains of historical inquiry, such as the history of immigrant communities, which have thus far played only a marginal role in the Polish context of memory culture.